F. S. CARUANA

GRAMMATKA U ORTOGRAFIJA TAL-MALTI FIL-QOSOR

STAMPAT IT-TIELET DARBA
BI FTIT TAŻ-ŻJIEDA

MALTA
"EMPIRE PRESS"
1934

PJ9613
.C3
P.B.
190
C

(8)
WWR, B 8

F. S. CARUANA

GRAMMATKA U ORTOGRAFIJA TAL-MALTI FIL-QOSOR

STAMPAT IT-TIELET DARBA
BI FTIT TAZ-ZJIEDA

MALTA
"EMPIRE PRESS"
1934

L-ewwel ħarġa fi "Il-Malti" 1925

It-tieni ħarġa fl-1932 — 2,000 kopja

(Copyright 1934)

LILL-QARREJJA

Bħalma għidt *"lill-qarrejja"* fit-tieni ħarġa, dan ix-xogħol żgħir kont stampajtu l-ewwel darba biċċa biċċa fir-rivista IL-MALTI (1925), imħajjar mill-Kavalier Ġużè Muscat-Azzopardi li kien l-ewwel President tal-*Għaqda* tagħna u li, miegħi, kien tant ħabrek biex, erbatax-il-sena ilu, ġbarna l-kittieba tal-Malti u waqqafna *l-Għaqda tal-Kittieba tal-Malti.* Kommissjoni maħtura għalhekk mill-*Għaqda* kienet ħarġet, fl-1924, it-*Tagħrif fuq il-Kitba Maltija* li fuqu jien kont bnejt dan ix-xogħol żgħir li għandkom f'idejkom.

Fl-1932, mita din l-ortografija bdiet tiġi mgħallma fl-Iskejjel tal-Gvern, stampajtu fi ktejjeb żgħir, u l-lum li l-Gvern qiegħed jinqeda bl-ortografija tal-*Għaqda* fl-eżamijiet u fil-pubblikazzjonijiet tiegħu bil-Malti, irġajt ħriġtu għat-tielet darba b'xi ftit taż-żjieda u tat-tiswija.

F'dan id-daqsxejn ta' ktieb ma ssibux ir-réguli kollha ta'l-Ortografija u tal-Grammatka Maltija, iżda ssibu biżżejjed biex tibdew tifhmu kif inhuma mibnija dawn ir-réguli u ssibu xi jmexxikom biex, bi ftit tal-ħsieb u tat-tqabbil ta' kelma ma' oħra, tistgħu taslu biex tiktbu mingħajr ebda għelt. Wara li tkunu flejtu u fhimtu dan ix-xogħol żgħir, ikunulkom ta' fejda liema bħalha l-kotba l-oħra ta' Grammatka u ta' Ortografija li għandna u l-iżjed it-*Tagħrif fuq il-Kitba Maltija* li hu għajn ta' tagħlim għal min tassew irid jitgħallem.

F. S. CARUANA

24 ta' Awissu 1934.

BIBLIJOGRAFIJA

MICHEL ANT. VASSALLI	*Lexicon Melitense-Latino-Italum*	1796
,, ,, ,,	*Grammatica della Lingua Maltese*	1827
ĠANNI VASSALLO	Il-Muftieħ tal-Chitba Maltija	1901
GĦAQDA TAL-KITTIEBA TAL-MALTI	Tagħrif fuq il-Kitba Maltija	1924
ĠANNI VASSALLO	*L'Ortografia Maltese*	1928
ANT. CREMONA	*A Manual of Maltese Orthography and Grammar*	1929
ĠANNI VASSALLO	It-Tieni Muftieħ tal-Chitba Maltija	1931

GIO BATTA FALZON	*Dizionario Maltese-It.-Ing.*	1882

L-ALFABET

L-Alfabet Malti; magħżul mill-*Għaqda tal-Kittieba tal-Malti*, hu dan:

1	A, a.	arda, ġieb (flok ġâb)
2	B, b.	bejt
3	Ċ, ċ.	ċajta, ċpar, ċirċ
4	D, d.	dud
5	E, e.	elf, xena
6	F, f.	fehma
7	Ġ, ġ.	ġandar, ġfien, żewġ
8	G, g.	gendus, xellug
9	GĦ, għ.	tagħna, għorfa
10	H, h.	deher, fih
11	Ħ, ħ.	melħ
12	I, i.	ixtri, bir
13	J, j.	bjar, jiena
14	K, k.	ktieb, kelb, kokka
15	L, l.	lewlu.
16	M, m.	mitħna
17	N, n.	nar
18	O, o.	omm, morr
19	P, p.	pespus
20	Q, q.	qorq
21	R, r.	ruħ
22	S, s.	sies
23	T, t.	tibna, tuta
24	U, u.	użin, sufa, ħuti
25	V, v.	venven, vleġġa
26	W, w.	wirdiena, sewda
27	X, x.	xemx
28	Z, z.	zokk, zuntier
29	Ż, ż.	żunżana

Minn dawn 5 huma vokali u 24 huma konsonanti

Il-vokali huma: a, e, i, o, u

Il-konsonanti huma: b, ċ, d, f, ġ, g, għ, h, ħ, j, k, l, m, n, p, q, r, s, t, v, w, x, z, ż.

Dan l-alfabet hu msejjaħ alfabet fonetku: (*fono* = leħen). Fih DEJJEM għall-istess ħoss *wieħed* tidher l-istess konsonanti *waħda* QUDDIEM KULL VOKALI JEW KONSONANTI LI TKUN.

L-ITTRI U S-SILLABI

1 Kull leħen għandu jkollu għalih ittra waħda: *ċirċ*, *ċurkett*, *ġeru*, *gorboġ*, *gerger*.

L-ittri *għ* għal-leħen ta' *għajn* jitqiesu ittra waħda u, għalhekk, aħjar jinkitbu ma' xulxin *għ*.

2 Kull sillaba ma jistax ikollha iktar minn vokali waħda: *ħa-ġa* u mhux *ħa-ġia*, *kax-xa* u mhux *kax-xia*, *sej-jer* u mhux *sei-ier*, *taw-wal* u mhux *tau-ual*, għax kull vokali tagħmel sillaba għaliha.

Il-*ie*, fi kliem bħal *ġieb*, *bieb*, *missier*, titqies bħala vokali waħda, għax ma hix ħlief il-kisra ta' *â* twila.

Żewġ kelmiet wara xulxin jitqiesu waħda, u għalhekk niktbu *ħafna wlied* (mhux *ħafna ulied*), *mita jfieq* (mhux *mita ifieq*) li jinqasmu: *ħa-fnow-lied*, *mi-taj-fieq*. Hekk ukoll *mita nsiru*, *mita r-raġel* u mhux *mita insiru*, *mita ir-raġel*.

L-*i* ta' *insiru*, *ir-raġel*, hi *eufonica* jiġifieri tal-leħen, u għalhekk żejda; ninqdew biha mita dik il-kelma tkun fil-bidu jew wara kelma li tispiċċa b'konsonanti biex tista' tinqara, u biex biha ssir sillaba oħra: *Ir-ra-ġel*, *ejjew in-siru*. Hekk ukoll: *Uċuħ* iżda *ħafna wċuħ*; *hekk ikun*, iżda *malli jkun*.

3 Bejn il-vokali ta' sillaba u l-vokali ta' sillaba oħra, irid ikun hemm konsonanti: *mi-ja* u mhux *mia*, *bi-ja* jew *bi-ha* u mhux *bia*, *duwa* u mhux *dua*.

4 Kull sillaba jrid ikollha vokali bil-fors, wakt li vokali weħidha taqdi ta' sillaba: *ġib*, *ruħ*, *xtaq-i-dur*, *kiel-u-koll*, u mhux *ġjb*, *rwħ*, *xtaq jdur*, *kiel wkoll*.

Minn dan kollu rajna li żewġ vokali wara xulxin ma jistgħux joqogħdu mhux biss fl-istess kelma, imma lanqas f'żewġ kelmiet wara xulxin.

Dan, barra minn:

a) meta l-vokali tal-bidu tat-tieni kelma jkollha l-aċċent fuqha: *faxxa ûsa*, *rajtu ìdjaq*, *sema ìkħal*, *mara àgħmja*. Dawn aktarx ikunu aġġettivi komparativi, ta' lewn jew ta' difett.

b) meta t-tieni kelma tkun fl-imperattiv sew jekk l-aċċent ikun għadu fuq il-vokali tal-bidu u sew jekk ikun iċċaqlaq: *Morru ìxtru*, *morru ìxtrûlna*, *iżda eħlìsna*.

L-AĊĊENT

1 L-aċċent hu dik is-saħħa li nagħmlu fuq il-vokali tas-sillaba.

L-aċċent jista' jkun:

1 Aċċent twil (^) *fâr, bibien.*
2 Aċċent sħiħ (\`) *qèrr, ħàrbat.*
3 Aċċent ħelu (′) *féraq.*

Minn dan naraw li

1 Vokali b'aċċent twil (^) trid urajha konsonanti waħda.
2 „ „ sħiħ (\`) „ „ żewġ konsonanti.
3 „ „ ħelu (′) „ „ konsonanti waħda.
4 „ bla aċċent, meta tkun fl-aħħar sillaba tal-kelma, trid urajha konsonanti waħda: *dárab, dàbbar.*

Nagħżlu bejn il-leħen ta' *sâr* u *sàrr*, *daq* u *daqq*, *dam* u *damm*, *min* u *minn*, *sid* u *sidt*, *għid* u *għidt.*

L-egħliem (^ \` ′) ma għandniex għalfejn ninqdew bihom ħlief fit-tagħlim, biss inħożżu l-aċċent twil f'xi kelma li rridu nagħżluha minn oħra li tinkiteb bħalha, iżda b'aċċent ieħor: *Baħħar, baħħâr*; *ġara, ġâra*; *ħadna, ħâdna*; *qaleb, qâleb.* Nistgħu ndaħħluh ukoll fi kliem bħal *ma satâx* biex nuru li xtorbot il-*għ* fil-kelma *sata(għ).*

2 L-aċċent ma jistax jaqa' fuq konsonanti.

Mita nħossu l-aċċent fuq il-leħen ta' *i* u *u*, għandna niktbuhom vokali *i* u *u*, u mhux konsonanti *j* u *w*: *bjút, twíl*

3 F'kull kelma jrid ikun hemm aċċent, iżda ma jistax ikun hemm iżjed minn aċċent wieħed.

Fit-tiswir u t-tusigħ tal-kelma, l-aċċent jista' jiċċaqlaq jew jinbidel, iżda ma jistax jiżdied ieħor.

4 Il-kisra *ie* għandha dejjem fuqha aċċent twil, għax tidher flok *â.*

Mela mita jitbiddel jew jiċċaqlaq l-aċċent minn fuq il-vokali *ie*, din issir *e* jew *i.*

Missier	= *missirijiet*	u	mhux	*missierijiet*
bierek	= *berikt*	,,	,,	*bierikt*
qiegħ	= *qigħân*	,,	,,	*qiegħân*
jieħu	= *ma jeħux*	,,	,,	*ma jieħux.*

5 Kelma ma jistax ikollha iżjed minn sillaba waħda wara dik ta' l-aċċent.

Fil-Malti ma għandniex kliem li bit-Taljan isejħulhom *sdruccioli,* u jekk xi kelma barranija minn dawn tidħol fil-Malti, titlef il-għamla tagħha u tieħu tagħna : *Dispûta* (minn *dìsputa*), *pulptu* (minn *pùlpito*).

IL-VERB MALTI
IL-GĦERQ TAL-KELMA

1 Il-kelma maltija hi mibnija fuq għerq ta' TLIET KONSONANTI.

Biex insibu l-għerq, inħarsu lejn il-*mamma,* jiġifieri lejn it-tielet persuna ta' ġens raġel, għadd wieħed tal-Verb fl-Imgħoddi u nieħdu l-konsonanti tiegħu KIF INHUMA WARA XULXIN.

Mill-kelma *qatel* (li hi l-*mamma* ta' dan il-verb) għandna l-għerq Q-T-L.

Il-Verb malti hu ta' tliet konsonanti ; iżda naraw *mammi* b'anqas jew b'iżjed. Araw :

Il-Verb jista' jkun ta' SURA EWLENIJA jew ta' SURA MNISSLA.

Is-SURA EWLENIJA tista' tkun SĦIĦA (*qatel*=Q-T-L) jew *NIEQSA.*

In-*NIEQSA* tinqasam f'ħamest irjus :

1. TOROX (*radd*=R-D-D).
2. MOĦFIJA (*târ*=T-(A)-R).
3. TAX-XEBH (bl-ewwel konsonanti dgħajfa (*) : *wiret* = *W*-R-T).
4. TASSEW NEQSIN (bl-aħħar konsonanti dgħajfa : *tefa*(*j*) =T-F-*J*).
5. DGĦAJFA (b'żewġ kons. dgħajfa : *wera*(*j*)=*W*-R-*J*).

---

* Il-konsonanti dgħajfa huma *j* u *w*.

Is-SURA MNISSLA hi dejjem ġejja minn sura oħra. Hemm tmienja :

1. Ta' erba' konsonanti (dawn iktarx huma żewġ verbi ta' sura ewlenija—fil-Malti mitlufa—minsuġin flimkien): *ferfer*, *heżheż*, *berbaq*, *bagħbas*.
2. Li jtennu l-konsonanti tan-nofs: qabad=*qabbad*. Q-BB-D.
3. Li jbiddlu l-ewwel Vokali f'*â* jew *ie* : fehem=*fiehem*, qagħad=*qiegħed*, wiżen=*wieżen*.
4. Li jżidu *n* fil-bidu : faġar=*nfaġar*, daħal=*ndaħal*,
5. „ „ *t* „ qarben=*tqarben*, qâtel=*tqatel*,
6. „ „ *t* wara l-ewwel konsonanti laqa'=*ltaqa'*,
7. „ „ *st* mas-sura ta' l-Imperattiv : qarr=*stqarr*,
8. Li jbiddlu l-vokali ta' wara t-tieni konsonanti f'*â* jew *ie*: ħemer=*ħmar*, ħażen=*ħżien*, sebaħ=*sbieħ*.

Verbi li mingħalina jispiċċaw bil-vokali *a*, bħal *beda*, *ġema'*, *tefa*, *tafa'*, *wera*, *tema'*, *rema*, *sama'*, *lewa*, *beka*, *waqa'*, naħsbuhom b'żewġ konsonanti biss; iżda mhux hekk: biċċa minnhom għandhom il-konsonanti *għ*, u biċċa għandhom l-*j* fl-aħħar.

(I) Jispiċċaw bil-konsonanti *għ* verbi bħal *ġema(għ)*, *tafa(għ)*, *sama(għ)*; (ara : *ġemagħha*, *tafagħha*, *samagħha* li jinħassu *ġemaħħa*, *tafaħħa*, *samaħħa* għaliex il-*għ* mal-*h* tinħass *ħħ*. Ara *tagħha* li tinħass *taħħa*).

(II) Jispiċċaw bl-*j* Verbi bħal *beda(j)*, *tefa(j)*, *rema(j)*, *beka(j)*.

Tlieta huma s-suriet biex jitfisser żmien il-għamil tal-verb.

(1) L-Imperattiv li joħroġ mill-*mamma*, *qatel=oqtol*, *għamel=agħmel*, *ġerra=ġerri*, *sab=sib*;

(2) Il-Present u Futur (Awrist) li jitnissel mill-Imperattiv, *n-oqtol*, *t-agħmel*, *n-ġerri*, *j-sib*.

(3) L-Imgħoddi li hi s-sura ewlenija *qatel=qtilt*, *qtilna*, *qtiltu*, *qatlu*.

2 Fit-tiswir u fit-tusigħ tal-kelma, il-konsonanti tal-għerq la jistgħu jitbiddlu u lanqas jiċċaqalqu minn kifinhuma wara xulxin—biss jitbiddlu, jiċċaqalqu u jiżdiedu l-vokali—jew jiżdiedu konsonanti oħra mal-għerq.

QaTeL =QTiL, QaTLu, maQTuL, maQTuLin
QaLaGĦ=QLiGĦ, QaLGĦu, maQLuGĦ, maQLuGĦin
ReGĦeB=RGĦiB, ReGĦBu, miRGĦuB, miRGĦuBin

ĦoBŻ	u mhux	ĦoPS	ara	ĦoBŻa, ĦBiŻtejn
KBaR	,,	GBaR	,,	KiBeR, KoBoR
maGĦMuL	,,	maMGĦul	,,	GĦ-M-L (għamel)
FeHMa	,,	FeMHA	,,	F-H-M (fehem)

Nagħirfu nagħżlu l-kitba tan-nom *laqgħa* (laqagħ)=L-Q-GĦ
mill- ,, ,, *lagħqa* (lagħaq)=L-GĦ-Q

Għidna : il-konsonanti tal-għerq ma jistgħux jitbiddlu, għad li minn xi daqqiet tinħass ittra flok oħra : *ħops* flok *ħobż*. Dan hu ġej minn dak li jgħidulu tixbih tal-konsonanti.

Il-konsonanti li jixxiebhu huma :

Kons. rotob p | v | d | ż | ġ | g | għ, h li jixxiebhu mal-
Kons. qawwija b | f | t | s | ċ,x | k | ħ; għalhekk għad li xi drabi nħossu waħda minn dawn l-ittri flok l-oħra seħbitha —tant ratba kemm qawwija—noqogħdu attenti li niktbu DIK i jrid il-GĦERQ jew li trid il-GRAMMATIKA u dan nistgħu nsibuh ukoll billi din il-kelma narawha mita jkollha vokali wara dik l-ittra li tixxiebah.

Mela, niktbu *dmugħ*	u mhux	*dmuħ*—D-M-GĦ	ara	*demgħa*
,, *ħadid*	,,	*ħadit*—Ħ-D-D	,,	*ħadida*
,, *żfint*	,,	*sfint*—Ż-F-N	,,	*żifna*
,, *f'ġieħ*	,,	*v'ġieħ* *fi*	,,	*fi ħdan*
,, *fih*	,,	*fiħ*		għax il-Pronom mehmuż tat-tielet persuna hu *-h*, bil-femminil *-ha* u l-plural *-hom*. Ara *fiha*, *qaluhom*.
,, *qaluh*	,,	*qaluħ*		

Fit-tiswir u fit-tusigħ tal-kelma ewlenija, il-konsonanti *għ*, *j*, *w*, *a* (ie) jiddeffsu flok xulxin.

Minn *tefa(j)*=*tf*IE*t*, minn *tafa*(*għ*)=*tfa*J*t*.

Hemm tixbih li hu magħruf u mgħoddi mill-grammatka araw :

Fil-Malti l-artikolu hu *l-*, iżda dan l-artikolu jixxiebah ma' l-ewwel ittra ta' kliem li jibda b'waħda minn l-ittri xemxin. L-ittri xemxin huma : *x, ċ, (ġ), d, s, t, ż, z, l, n, r*: *ix-xemx, is-siġar, iz-zokk* flok *il-xemx, il-siġar, il-zokk.*

L-artikolu fil-Malti hu *l-* : dik l-*i* ta' qabel (li biha jiġi *il-*) hi żejda u ddaħħalha biss għal-leħen u għalhekk qatt ma għandna ndaħħluha mita qabel l-artikolu jkun hemm kelma li tispiċċa b'vokali : *sewwa l-bieraħ kemm il-lum.*

L-artikolu hu *l-* u mhux *li*, għalhekk ħażin jagħmel min quddiem kelma li tibda b'żewġ konsonanti jikteb *li* : *li sħab, li swar, li mgħallem* iżda għandu jikteb *l-isħab, l-iswar, l-imgħallem,* għax dik l-*i* hi tal-leħen u tmur *qabel il-kelma* u mhux wara l-artikolu.

Hawn ingħidu wkoll li l-artikolu għandu jingħaqad mal-kelma b'*daxx* u qatt b'appostrofu, għax l-appostrofu jfisser xi ħaġa nieqsa, u meta ngħidu u niktbu *l-omm, l-aħħar* ma hemm xejn nieqes.

* * *

Tixbih ieħor, magħruf ukoll mill-grammatka, hu dak li fit-tiswir kollu tal-kelma jidher dejjem l-istess, għad li l-kelma tkun ġejja minn għerq ta' konsonanti oħra. *Art* ġejja mill-Għarbi *ard,* iżda billi fil-Malti, fit-tiswir u fit-tusigħ *dejjem* tidher bit-*t,* għandna niktbuha *art* u mhux *ard.* Ara *artijiet, artna* eċċ. Għalhekk ukoll għandna niktbu :

guva	għad	li ġejja minn	*cova*	(Taljan)
żorba	„	„	*sorba*	„
gideb	„	„	*kideb*	(Għarbi)
ġuħ	„	„	*ġugħ*	„

* * *

Tixbih ieħor imgħoddi mill-grammatka :

Iż-żjieda ta' *n, t, j* quddiem is-sura ta' l-Imperattiv, is-

sawwar il-verb u tagħmlu fil-*Present* jew *Futur*. *(Awrist)*.

Ħamel—aħmel (Imp.)	I =	jiena	*n*-aħmel	—aħna	*n*-aħmlu
	II =	inti	*t*-aħmel	—intom	*t*-aħmlu
	III =	hu / hi	*j*-aħmel / *t*-aħmel	—huma	*j*-aħmlu

Iżda meta l-Imperattiv ikun jibda b'konsonanti, l-ittri *n*, *t*, *j*, imissu magħhom :

kien—kun (Imp.)	I =	jiena	*n*-kun	—aħna	*n*-kunu
	II	inti	*t*-kun	—intom	*t*-kunu
	III	hu	*j*-kun	—huma	*j*-kunu

Issa, meta l-ittra ta' l-ewwel persuna *n* tiġi tmiss ma' l-ittri *m*,*l*,*r*,—tixxiebah u ssir *m*, *r*, *l*, bħalhom.—L-ittra tat-tieni persuna *t* tixxiebah ma' l-ittri xemxin : *ċ*, *d*, *ġ*, *s*, *x*, *ż*, u *z*, u ssir ukoll bħalhom :

Jiena mmur	flok	nmur	intom (i)ġġibu	flok	tġibu
aħna rridu	,,	nridu	inti ssir	,,	tsir
jiena llellex	,,	nlellex	hija xxejjer	,,	txejjer
inti ċċempel	,,	tċempel	intom (i)żżerżqu	,,	tżerżqu
hija ddemma'	,,	tdemma'	hija zzekzek	,,	tzekzek

—Kif aħna nitkellmu fuq l-ittri *n*, *t*, *j* nistgħu ngħidu :

L-ittra ta' l-ewwel persuna *n* (jew dik li tixxiebah magħha u tidħol flokha) u tat-tieni persuna *t* (biss meta tixxiebah) mita jkunu sejra jitħaxknu bejn żewġ konsonanti, (u mita l-kelma tkun fil-bidu tal-kliem u wara l-*n* jew *t* ikun hemm konsonanti oħra) idaħħlu l-*i* tal-leħen : *Irrid inkun*; *ma ridx immur*; *rajtek iġġorr*. L-ittra tat-tielet persuna *j* (flok ma ddaħħal *i* quddiemha) tidher minflokha l-vokali *i* : *Irid ikun* flok *Jrid jkun*. Iżda mita qbilha jkollha kelma li tispiċċa b'vokali (jew warajha jkollha vokali) għandha tinkiteb sewwa : *Jiena nkun*, *tridu ġġorru*, *huwa jrid*.

3 Il-vokali tal-leħen *(eufonica)* hi dik il-vokali li nqiegħdu quddiem xi konsonanti biex il-kelma tkun tista' tinqara : *sur*, *swar* = *l-*(*i*)*swar* : *Rmied* ⇒ *ftit* (*i*)*rmied*.

Il-vokali tal-leħen l-iżjed li nsibuha, fil-bidu tal-kelma kif ġa rajna, iżda jiġi li nsibuha wkoll fin-nofs.

Minn *ġibed* għandna *niġbdu* iżda minn *kines* għandna *nikinsu* u mhux *niknsu* : dik l-*i* hi tal-leħen jew *riffieda*.

4 Mita waħda minn l-ittri *l*, *m*, *n*, *r*, *għ* (*liquidi*) tkun sejra titħaxken bejn żewġ konsonanti oħra, iddaħħal QUDDIEMHA vokali tal-leħen.

Bħal *nidirsu*, *miġemgħa* niktbu *nobogħdu*, *mixegħla mibegħda* bil-vokali quddiem il-konsonanti *għ*.

IL-KONSONANTI DGĦAJFA *J* U *W*.

1 Il-ħoss ta' *ja* u ta' *waw* quddiem jew wara vokali, jinkiteb bl-ittri konsonanti J u W u mhux bl-ittri vokali I u U.

Araw :

Waħda mill-vokali ma' l-ittri *j* u *w* tagħmel ħoss ta' sillaba waħda : *ja*, *wa*; *aj*, *aw* : sewwa sew kif tagħmel dik il-vokali ma' konsonanti oħra : *ba*, *ċa*; *ab*, *aċ* : iżda le żewġ vokali weħidhom, bħal : *oa*, *eo*, *ae*, *ea*, li, fil-leħen, jibqgħu mifrudin waħda minn l-oħra *o-a*, *e-o*, *a-e*, *e-a*.

Għalhekk nagħżlu konsonanti minn vokali, billi niktbu, ingħidu aħna, *kiwja* u mhux *kiuia*, *qawwu* (qaw-wu) u mhux *qauuu*.

2 Il-konsonanti *j* u *w*, billi huma dgħajfa, ma jtennux irwieħhom fit-tiswir tal-kelma bla vokali għal kull waħda.

Għad li niktbu *mèss*, *fèċċ*, għandna niktbu *ħáj*, *séw*. Kif ukoll fin-nofs. Għad li minn *ħaddem* niktbu *ħaddmu*, minn *kejjel*, *newwel* għandna niktbu : *kejlu*, *newlu* (u mhux *kejjlu*, *newwlu*) biex jistgħu jinqasmu f'sillabi ta' *kej-lu*, *new-lu*, għaliex il-*j* u l-*w* ma joqogħdux bla vokoli magħhom. (Ara t-*Tagħrif*, il-10, l-40 u l-41 Regula, faċċ 10, 28 u 29).

IL-PRONOMI MEHMUŻIN

Il-Pronomi mehmużin man-nomi huma :

	SING.	PLURAL
I	—*i*	—*na*
II	—*ek*	—*kom*
III	—*u* (m)—*ha* (f)	—*hom*.

L-ewwel tlieta *-i*, *-ek*, *-u*, jibdew b'vokali ; l-aħħar erbgħa *-ha*, *-na*, *-kom*, *-hom*, b'konsonanti : *dari*, *darek*, *daru*, *darha*, *darna*, *darkom*, *darhom*.

Fost dawn l-iżjed li jistgħu jfixkluna huma l-*u* u l-*ha*.

L-*u* (maskil) ma għandux *h* quddiemu iżda l-*a* tal-femminil għandha *h* quddiemha : *ha*.

Iż-żjieda tal-maskil *u* (vokali), f'xi kliem, tagħmel l-istess tibdil li jagħmlu l-*i* (vokali) u l-*ek* (li tibda b'vokali), waqt li ż-żjieda tal-fem.-*ha* (li tibda b'konsonanti) tagħmel bħalma jagħmlu sħabha *-na*, *-kom*, *-hom*, (li jibdew b'konsonanti).

Araw : il-partiċella *tagħ* (ta') biż-żjieda tal-pronomi tagħmel :

tIEgħ-i	tAgħ-ha (li tinħass *taħħa*)
tIEgħ-ek	tAgħ-na
tIEgħ-u	tAgħ-kom
	tAgħ-hom (li tinħass *taħħom*)

Iżjed, il-konsonanti *għ* u *h* mita jiltaqgħu flimkien jinħassu *ħħ*; għalhekk kieku l-pronom *u* kellu *h* quddiemu (*tagħ-hu*), il-kelma kienet tinħass *taħħu* bħalma *tagħ-ha* tinħass *taħħa*.

Għalhekk niktbu sewwa u nqabblu flimkien :

RiĠeL, RiĠL*u* RiĠeL*ha*
SeBaGĦ SeBGĦ*u* SeBaGĦ*ha*

L-istess il-verb. Semagħ (S-M-GĦ) jagħmel *semgħu*, *semagħha*, *semagħhom*.

Il-pronomi mehmużin mal-verb huma :—

	SING.			PLURAL
I	*-ni*			*-na*
II	*-ek*, *-ok* quddiem		kons.	*-kom*
	-k	,,	vok.	
III	(mas)-*u*	,,	kons.	*-hom*
	,, *-h*	,,	vok. *j* jew *w*	
	(fem.)-*ha*			

Il-verb *ta* (*) — li ma jispiċċax bil-*għ* bħall-partiċella *tagħ*—jagħmel *tani*, *tak*, *tah*, *taha*, *tana*, *takom*, *tahom*. Qabbel *tana* (ta lilna) ma' *tagħna*, *takom* (ta lilkom) ma' *tagħkom*.

Il-pronomi mehmużin jistgħu jiżdiedu ma' kull sura tal-verb : *jagħti-ni*, *jagħti-k*, *jagħti-h* etc., *jagħtu-ni*, *jagħtu-k*, *jagħtu-h* etc.

Il-pronom mehmuż tat-tielet persuna, maskil, singular hu *-u* (kiel-*u*) jew *-h* (ta-*h*) iżda mhux *hu* (bħal ma rajna fuq) biss isir *-hu* mita wrajh ikollu mehmuż il-pronom dattiv *l* (lil). Dan jixhduh kliem bħal : *tamagħ* (T-M-GĦ) li jagħmel *tamagħhulu* (u għalhekk jinħass tamaħħulu).

Mela :	*hu ta*	—	*tah*	—	*tahulu*, *tahulek* etc.
	huma taw	—	*tawh*	—	*tawhulu* etc.
	hu rass	—	*rassu*	—	*rasshulu* etc.
	hu kiser	—	*kisru*	—	*kiserhulu* etc.
	hu tamagħ	—	*tamgħu*	—	*tamagħhulu*. etc.

Ara : *huma* rassulu *l-vit*, *iżda ħuhom* rasshulu *iżjed*.

Niftakru wkoll li dal-pronom mehmuż hu *h* u mhux *ħ* għad li fl-aħħar tal-kelma jinħass hekk : *tah*, *ħaduh*, *qatluh*. Ara l-femminil *taha* u l-plural *tahom*.

IT-*TE* MARBUTA

Ħafna nomi li mingħalina jispiċċaw bil-vokali *a*, insibuhom li jispiċċaw b'konsonanti għad li din mhux fit-tiswir kollu tal kelma tinħass u tinkiteb.

Din igħidulha *He-Te* jew *Te marbuta*, *Eż* : *Alla(h) werqa*(*h*), *kelma(h)*, *qasba(h)*.

(*) Il-verb *ta* hu sura mqassra ta' għäta *(j)* = Għ-T-J.

Il-*He-te* tinħass u tinkiteb *t* mita mal-kelma jinhemeż il-pronom (*kelmti, lejlitha*) u meta wara dak in-nom ikun hemm nom ieħor biex jagħżlu (*qasbet sieqi, lejlet il-Milied*).

Fost il-kliem tal-għadd, il-kelmiet mit-*tlieta* sal-*għaxra* jispiċċaw bit-*t* marbuta.

Għalhekk ħażin jagħmel min jikteb *ħames titfal* jew *ħames ti tfal*; għandu jikteb *ħamest itfal* bit-*t* marbuta mal-*ħames* (*ħamsa* [*h*]) għax biċċa minnha, u bl-*i* fil-bidu ta' *tfal* għax vokali tal-leħen.

Tlieta u *tmienja* jsiru *tlitt, tmint* (itfal)—l-*ie* ssir *i* għax b'aċċent sħiħ.

Erbgħa, sebgħa, disgħa jsiru *erbât, sebât, disât*(itfal)— bil-*għ* mixruba.

Sitta ssir *sitt* (itfal)—flok *sittt.*

Il-kelma *il* li tidher wara kliem il-għadd mill-*ħdax* sad-*dsatax* ma hix l-artikolu *il-*, iżda biċċa mill-istess kelma tal-għadd. M'għandekx tikteb *dsatax il-xiber* iżda *dsatax-il xiber.* Dan jidher ċar : għax kieku dik l-*il* kienet l-artikolu kienet tixxiebah ma' l-ittra xemxija *x* u tinħass *dsatax ix-xiber.*

IL-PARTIĊELLI

Il Partiċelli li jista' jkollhom jingħaqdu mal-kelma ta' wrajhom huma :

1. bi, fi, xi.

2. bħal, għal, lil, magħ, tagħ, sa, minn, da(n), ġo.

L-oħrajn jibqgħu għalihom quddiem il-kelma tkun xi tkun.

1. a) Mita l-ewwel żewġ ittri tal-kelma ta' wara *bi, fi* u *xi* huma waħda vokali u l-oħra konsonanti, l-*i* taqa' u flokha jidħol appostrofu. Eż : *B'rebħa, f'artna, x'qallek.*

b) Mita l-ewwel żewġ ittri tal-kelma huma t-tnejn konsonanti, jibqgħu sħaħ u maħlula minnha. Eż : *Bi sħab, fi ħdan, xi smajt.*

ċ) Ma' kliem ta' sillaba waħda u ma' l-artikolu jistgħu jingħaqdu. Eż : *Bdan, flok, xħin. Bl-ikrah, fis-sema.*

Il-partiċella *xi*, mita tfisser *waħdiet*, tinkiteb dejjem *xi* u qatt *x'*, imqar quddiem vokali. Eż: *Xi tifel, xi tfal, xi omm.* Ara: *Dan għamlu* xi *tifel*; x'*tifel hu?* Għalhekk ikteb *xi wieħed, xi wħud* u mhux *x'uħud.*

2. a) Il-partiċelli *bħal, għal, lil, magħ, tagħ, sa, minn, da*(n), *di*(n), *ġo* jingħaqdu biss ma' l-artikolu u jsiru *bħall-, għall-, lill-, mal-, tal-, sal-, mill-, dal-, dil-, ġol-*,—u dan mita l-kelma tkun tibda b'konsonanti. Eż: *Bħall-ħobż, massoqajn, dix-xitla, ġol-forn.*

b) Quddiem kelma bl-artikolu, li tkun tibda b'vokali, aħjar ma jingħaqdux ma' l-artikolu. Eż: *Bħal l-oħrajn, lil l-egħdewwa, ta' l-imwiet, minn l-ilma.*

Il-partiċelli *magħ, tagħ,* (li jinkitbu *ma', ta'*) mita jingħaqdu ma' l-artikolu, jitilfu l-*għ*. Eż: *Mal-ħajt tad-dar.*

Quddiem kelma, bla artikolu, li tibda b'vokali, il- *ma', ta', sa* jsiru *m', t', s'*. Eż: *M'ommi, s'issa.*

Il-partiċella *minn* ma' l-artikolu ssir *mill-*: iż-żewġ *nn* jixxiebhu f'żewġ *ll* Eż: *Mill-bogħod,* iżda *minn l-eqreb.*

Iż-żewġ *ll* ta' *bħall-, għall-, lill-* u *mill-* quddiem kliem li jibda bl-ittri xemxin (*x, ċ, ġ, d, s, t, ż, z, l, n, r*) jixxiebhu u jsiru ittra waħda. Eż: *Bħax-xemx, lis-sinjur, mil-lemin.*

Il-partiċella *lil* minn xi daqqiet tinħass *il* jew *l* u din ma għandhiex titħallat ma' l-artikolu *l-* għalhekk għandha tinkiteb *'il* jew *'l: Sejjaħ 'il wieħed, sejħu 'l wieħed.*

Mita *lil* tkun bl-artikolu (*lill-*) jiġi li tinħass ukoll *il* jew *l* u biex tidher li jkollha l-artikolu magħha għandha tinkiteb *'ill-* jew *'l-* Eż: *Sejjaħ 'ill-mara tiegħi, sejħu 'n-nisa tagħkom.*

Mita l-kliem li jieħu l-partiċella *lil* ma jkunx irid l-artikolu, noqogħdu attenti li miegħu niktbu *lil ('il, 'l)* u mhux *lill- ('ill-,'l-).* Eż: *Nitolbu 'l Alla* iżda *nisħtu 'l-allat. Alla* ma tiħux artikolu: *allat*, iva.

Il-ħwejjeġ ta' bla ruħ, fl-akkużattiv, ma jeħdux il-partiċella *lil:* "Rajt *lil* xi ħadd (lil xi persuna)" iżda "rajt xi ħaġa". Għalhekk: *Rajt lil Karmnu, rajna 'l-maqbud,* (lill-maqbud); iżda *rajt ktieb, rajna l-ktieb tiegħek.*

Biex tkun taf jekk għandekx tikteb ***bħall-ħbieb, għall-ħbieb, lill-ħbieb*** (bl-artikolu) jew ***bħal ħbieb, għal ħbieb, lil ħbieb*** (mingħajr artikolu), quddiem ***ħbieb*** qiegħed il-partiċella *fuq* u, jekk din issir *fuq il-*, ikteb ***bħall-ħbieb*** etc., jekk tibqa' *fuq* ikteb ***bħal ħbieb*** etc.

IL-QAGĦDA TAL-*GĦ* U L-*H*

Ħafna għiltijiet isiru wkoll fil-qagħda tal-konsonanti *għ* u *h*, jiġifieri jekk hux qabel jew wara l-vokali.

Il-grammatka, bir-réguli tagħha, tgħallimna kif niktbuhom sewwa. (Ara t-*Tagħrif faċċ.* 111). Hawn nistgħu ngħidu kif nistgħu, b'xi mod, nagħirfu niktbuhom.

Mela nqabblu dik il-kelma li jkun fiha *GĦ* jew *H* ma' oħra li tkun ta' L-ISTESS GĦAMLA u li fiha minflok il-*GĦ* jew il-*H* ikun hemm *Ħ* (jew konsonanti oħra) u f'dik il-kelma nqiegħdu l-*GĦ* jew il-*H* quddiem jew wara l-vokali kif tkun qiegħda l-*Ħ* fil-kelma l-oħra.

FIL-BIDU.

Bħal *Ħ*ámel	—a*Ħ*mel	(*imp.*)	—na*Ħ*mel	—ma*Ħ*mula
ikteb *GĦ*ámel	—a*GĦ*mel	„	—na*GĦ*mel	—ma*GĦ*mula.
Bħal *Ħ*ámmel	—*Ħ*ammel	„	—in*Ħ*ammel	—im*Ħ*ammla
ikteb *GĦ*ámmed	—*GĦ*ammed	„	—in*GĦ*ammed	—im*GĦ*ammda.
Bħal *Ħ*ażż	—*Ħ*ożż	„	—in*Ħ*ażż	—ma*Ħ*żuż
ikteb *GĦ*add	—*GĦ*odd	„	—in*GĦ*add	—ma*GĦ*dud.

FIN-NOFS

Bħal Di*L*ek	— mid*L*uk	— midi*L*ka	(*i* tal-leħen)
ikteb ba*GĦ*ad	— mib*GĦ*ud	— mibe*GĦ*da	(*e* „)
Bħal ki*S*er	— ki*S*ra	— nik*S*ru	
ikteb fe*H*em	— fe*H*ma	— nif*H*mu.	

FL-AHHAR

Bħal kise*R*	— kis*R*a	— niks*R*u	— kise*R*ha
ikteb laqa*GĦ*(')	— laq*GĦ*a	— nilq*GĦ*u	— laqa*GĦ*ha.

Għall-kitba ta' "erb*għ*a, seb*għ*a, dis*għ*a" nimxu fuq il-kitba ta' "ħam*s*a" u għalhekk mita nħossu li għandna niktbu "il-ħame*s*" niktbu wkoll "ir-raba*għ* (raba'), is-seba*għ* (seba') id-disa*għ* (disa')".

Mela ħames ħobżiet—ħamsa min-nies
erbagħ ħobżiet—erbgħa min-nies

Mita l-*għ* tkun l-aħħar ittra tal-kelma u ma tkunx tinħass, jidher minflokha appostrofu: *qala'*, *semma'*, *ma'*, *ir-raba'* iżda mita tieħu l-ħoss ta' *ħ* għandha dejjem tidher: *qligħ*, *żebagħ*.

Fil-bidu tal-kelma, il-*għ* ma titħaxkinx ma' konsonanti oħra. Għad illi niktbu "*ĦM*ilt minn *Ħ*a*M*el" ma niktbux "*GĦM*ilt minn *GĦ*a*M*el" iżda *għamilt* jew *agħmilt*.

Hekk ukoll niktbu "*FK*ieren minn *F*e*K*run" iżda le "*GĦS*afar minn *GĦ*a*S*fur". Niktbu ***għasafar*** jew ***agħsafar***.

EGĦLUQ

I.

Għandna 3 Verbi li għandhom il-għerq jispiċċa bil-konsonanti *H* għad li f'xi tiswir—tinħass *Ħ*.

XeBaH	ara	*xbieHa*	għalhekk	***xebh***,	***jixbhu jixbahha.***
BoLoH	,,	***bluHa***	,,	***belha***,	***imbellah, bellhu,***
KoRoH	,,	***kruHa***	,,	***kerha***,	***mkerrah kerrhu.***

Għandna 2 Verbi li għad li l-għerq tagħhom jispiċċa bil-*GĦ* fit-tiswir tal-kelma ma jimxux għal kollox ma' sħabhom *qalagħ*, *ġamagħ* etc.

Dawn huma *ŻeBaGĦ* u
FoRoGĦ.

Fejn ingħidu u niktbu *qala'*, *qlajt*, *qlajna* għandna niktbu ***żabagħ***, ***żbagħt***, ***żbagħna—forogħ***, ***frogħt***, ***frogħna.*** Dan jiġri għax il-*Għ* ta' ***żabagħ*** u ***forogħ*** hi iżjed qawwija minn ta' *qalagħ*, *ġamagħ*, (*) etc. Għalhekk jikteb ***żbagħt***, ***frogħt***, u mhux ***żbajt***, ***froħt***.

(*) Fil-Malti, bħal fil-Għarbi, hemm żewġ *GĦ*: waħda iżjed qawwija minn l-oħra, iżda billi fil-Malti t-tnejn iktarx nħassu xorta, jinkitbu t-tnejn *GĦ*.

II

Billi l-ħoss twil ta' *i* jew *ie* quddiem il-konsonanti talgerżuma *għ, h, ħ, q,* jista' jqarraqna, tajjeb li wieħed jiftakar dan:

Il-kliem li jfisser l-egħmil ta' xi ħaġa *(nomi infinitivi)* jinkiteb bil-vokali *i* qabel l-aħħar konsonanti: u għalhekk bħalma niktbu *qtil, tqattir* niktbu wkoll *ġmigħ, inbiħ, tixbih*; waqt li l-isem ta' min jagħmel dak l-egħmil jinkiteb bil-*ie*: *ġemmiegħ, nebbieħ, xebbieh* bħal *qattiel, kittieb*.

Mill-bqija ikteb *ie* mita tkun flok *â*:—

saħħiet flok *saħħa-t*
ħallieh „ *ħalla-h* = *hu ħalla lilu*, iżda
ħallih għal *ħalli-h* = *int ħalli lilu.*

Hekk ukoll *biegħ, fieq* u l-verbi moħfijin l-oħra kif ukoll *blieh, xjieħ, djieq*, u l-verbi mnisslin ta' dil-għamla.

Barra minn dawn, tajjeb li wieħed jiftakar jew iżomm quddiem għajnejh l-ortografija ta' dal-kliem li hi mibnija fuq *l-etimoloġija* tal-kelma.

Bih-a	għolliq (*xewk*)	qiegħ-a	sħiħ-a
bittieħ-a	għollieqa	qurriegħa	siegħ
bżieq	ħlieqa (*ċajta*)	rebbiegħa	siegħa
diq diqa	ħliqa (*creatura*)	riħ—rjieħ	sieq
dqieq	ħurrieq	riħa	tieqa
driegħ	lfiq	riq	trieq
dulliegħ-a	lħiħ-a	rqiq-a	tuffieħ-a
fih-a	mistrieħ	rwieħ	xbieh-a
friegħi	musbieħ	sabiħ-a	xħiħ-a
fwieħa	nieqa	sbieħ	xiħ-a
ġieħ	nixxiegħa	sejjieħ	xniegħa
għalih-a	qatigħ	sfiq-a	żerriegħa